

บทที่ 2

ปริศนาธรรม

การทำความเข้าใจเกี่ยวกับปริศนาธรรม (Koan) ในพุทธปรัชญานิกายเซนนั้น จำเป็นต้องทำความเข้าใจเรื่องที่สำคัญต่าง ๆ ที่มีความเกี่ยวข้องกับปริศนาธรรมนั้นเพราะจะช่วยให้เราสามารถศึกษาวิจัยปริศนาธรรมต่าง ๆ ได้อย่างชัดเจนยิ่งขึ้น โดยเรื่องที่สำคัญต่าง ๆ อันเกี่ยวเนื่องกับปริศนาธรรม ที่เราควรทำความเข้าใจไว้ในเบื้องต้นนั้นมีตัวอย่างดังต่อไปนี้

2.1 ชะโตะริ (Satori)

“ชะโตะริ” ในภาษาญี่ปุ่นหมายถึง การรู้แจ้งหรือการตรัสรู้ในสภาวะแห่งความจริงแท้สูงสุด เป็นประสบการณ์แห่งการรู้แจ้งที่ยากจะอธิบายให้เข้าใจได้ด้วยภาษาหรือความคิดทั่ว ๆ ไป อาจอธิบายได้เพียงว่า ชะโตะรินั้นคือประสบการณ์แห่งจักรวาลเดิมแท้ (cosmic experience) นั่นคือ เป็นประสบการณ์ในการรับรู้ความจริงแท้ว่า สรรพสิ่งทั้งหลายนั้นในความเป็นจริงแล้ว ล้วนไม่อาจยึดมั่นแบ่งแยกเป็นตัวตน เรา เขา คน สัตว์ สิ่งของใด ๆ ได้ แต่ล้วนเป็นความว่างอันเป็นหนึ่งเดียวกันเช่น เมื่อได้บรรลุถึงชะโตะริอันเป็นการทำลายความปรุงแต่งยึดมั่นในสิ่งต่าง ๆ ได้จนหมดสิ้นแล้ว นาย ก. นาย ข. แมว ก้อนหิน ต้นไม้ ฯลฯ ย่อมไม่มีความแตกต่างกันอีกต่อไป เพราะในสภาวะแห่งจักรวาลเดิมที่แท้จริงที่ไร้การยึดมั่นปรุงแต่งนั้น ทุกสรรพสิ่งล้วนเป็นเพียงความว่างอันเป็นหนึ่งเดียวกันเท่านั้น

ดังนั้นประสบการณ์แห่งการรู้แจ้งหรือชะโตะรินั้น จึงเป็นดังที่ท่านยาสุทานิได้กล่าวไว้ว่า “การรู้แจ้งนั้นหมายถึงการรู้ถึงสาร์ตตะแห่งธรรมชาติของตนด้วยความเป็นหนึ่งเดียวกับสาร์ตตะแห่งธรรมชาติของจักรวาลแห่งสรรพสิ่ง นั่นคือความเป็นเช่นนั้นเอง (Suchness) หรือธรรมชาติแห่ง

พุทธะหรือจิตหนึ่งนั่นเอง”¹ นั่นคือเมื่อเราได้ชะโตะริแล้ว ทุกสรรพสิ่งก็ล้วนเป็นเพียง “ความเป็นเช่นนั้นเอง” คือเป็นเพียงความว่างอันเป็นหนึ่งเดียวกันเท่านั้น ไม่ได้มีตัวตน คน สัตว์ สิ่งของ ดี ชั่ว สวย น่าเกลียด ฯลฯ ดังที่เราหลงปรุงแต่งยึดมั่นถือมั่นแต่อย่างใดเลย

2.1.1 สภาวะของชะโตะริ

ชะโตะริเป็นสภาวะแห่งความจริงแท้อันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดในการศึกษาปฏิบัติเซน ทุกๆ แนวคิด ทุกๆ ทฤษฎี ทุก ๆ การปฏิบัติของเซน ล้วนมีจุดหมายปลายทางอยู่ที่ชะโตะริทั้งสิ้น หรืออาจกล่าวได้ว่า ชะโตะริก็คือแก่นแกนของพุทธปรัชญานิกายเซน ถ้าไม่มีชะโตะริ เซนก็ไม่อาจมีอยู่ได้ ดังนั้นการที่จะสามารถศึกษาเซนให้เข้าใจได้อย่างชัดเจนแท้จริงนั้น จึงจำเป็นต้องศึกษาให้เข้าใจในชะโตะริอย่างชัดเจนเสียก่อน ซึ่งท่านซุสูกิก็ได้อธิบายเกี่ยวกับสภาวะแห่งชะโตะริไว้ อันอาจสรุปใจความสำคัญได้ดังนี้²

1. ชะโตะริเป็นมุมมองใหม่ที่ไม่ใช่การคิดพิจารณาในแนวคิดทางอภิปรัชญา และสัญลักษณ์ใด ๆ อันตกอยู่ในกรอบแห่งสามัญสำนึกที่เป็นสัมพัทธ์ แต่เป็นการสร้างกรอบเก่าขึ้นมาใหม่บนพื้นฐานใหม่ นั่นคือการมองโลกเดิมด้วยข้อมูลเดิมดังที่มันเป็นอยู่ แต่มิได้ยึดมั่นถือมั่นดังที่เคยเป็นเช่น เมื่อเรารู้แจ้งแล้ว เราก็ยังมองนาย ก. ดังที่เราเคยมอง แต่ก็รู้ความจริงที่ว่า ในความจริงแท้แล้วความเป็นนาย ก. หามีไม่ มีแต่ความเป็นไปของความว่างอันเป็นหนึ่งเดียวกัน

2. หากปราศจากการบรรลุชะโตะริแล้ว ก็ไม่มีผู้ใดสามารถเข้าถึงความจริงแท้แห่งเซนได้ นั่นคือชะโตะริเป็นดังแสงแห่งความรู้แจ้ง ที่ส่องสว่างอย่างฉับพลันต่อสัจธรรมอันแท้จริง อันเกิดจากการระเบิดออกของจิตอย่างปัจจุบันทันใด หลังจากผ่านการศึกษาคบคิดปฏิบัติในปริศนาธรรม และธรรมะทั้งหลายอย่างต่อเนื่องไม่หยุดยั้ง จนจิตเกิดการสะสมธรรมะทั้งปวงไว้อย่างเต็มเปี่ยม และระเบิดออกสู่ความรู้แจ้งในที่สุด เมื่อถึงเวลานั้น โลกทั้งปวงจะเปลี่ยนไปจากที่เคยพบเห็น นั่นคือทุกสรรพสิ่งจะกลับกลายเป็นหนึ่งเดียวกันในสภาวะแห่งความว่างอันแท้จริงที่ซึ่งไร้การยึดมั่นแบ่งแยก ตัวตน เรา เขา ฯลฯ อีกต่อไป ซึ่งสภาวะเช่นนี้จะเข้าถึงได้ก็ด้วยการบรรลุสภาวะแห่งชะโตะริเท่านั้น

3. ชะโตะริเป็นเหตุผลแห่งการดำรงอยู่ของเซน หากไม่มีชะโตะริก็ไม่มีเซน นั่นคือชะโตะริเป็นสภาวะจุดหมายปลายทางแห่งเซน ทุก ๆ การศึกษาปฏิบัติในเซนจึงมุ่งไปยังจุดหมายเดียวกัน

Dumoulin, Heinrich, *Zen Enlightenment: Origins and Meaning*. (New York: John Weatherhill, 1979), p.152.

²Suzuki, D.T. *An Introduction to Zen Buddhism*. (London: Anchor Press, 1972), pp. 95-98.

คือชะโตะริทั้งสิ้น ดังนั้นหากไม่มีชะโตะริแล้วเซนก็ไม่อาจจะเกิดขึ้นได้ แต่ในขณะเดียวกัน หากไม่มีเซนแล้ว สภาวะการรู้แจ้งชะโตะริก็ยากจะเกิดขึ้นได้ ดังนั้นเซนและชะโตะริจึงเป็นสภาวะที่พึ่งพาอาศัยกันตามเหตุปัจจัยอย่างเป็นหนึ่งเดียวกัน โดยไม่อาจแยกขาดจากกันได้เลย

4. ชะโตะริ เป็นสภาวะที่แสดงให้เห็นว่า เซนไม่ใช่ระบบการปฏิบัติทางสมาธิ เหมือนที่ถือปฏิบัติกันอยู่ในอินเดียและโดยสำนักพุทธอื่น ๆ ในจีนเลย ชะโตะริไม่ใช่สภาวะที่เกิดจากการที่เป็น การเข้าฌานเพ่งคิด (meditation) หรือการเพ่งพิจารณา (contemplation) ที่มุ่งตรงต่อความคิด ตายตัวบางอย่างเช่น ความไม่เที่ยงหรือความว่าง แต่ชะโตะริคือการสร้างความรู้แจ้งอย่างฉับพลัน อันเกิดจากการที่จิตผ่านการขบคิดพิจารณาในปริศนาธรรมอันไร้รูปแบบ ที่ไม่อาจเข้าใจได้ด้วย ความคิดเหตุผลทั้งปวงอย่างต่อเนื่องไม่หยุดยั้ง จนจิตเกิดการระดมการรวมดบมแห่งความมุงงง สงสัยจนถึงขีดสุด และระเบิดออกสู่ความรู้แจ้งความจริงแท้ในที่สุด

5. ชะโตะริไม่ได้มองพระเจ้าดังที่พระเจ้าเป็น นั่นคือชะโตะริเป็นสภาวะแห่งความเป็นเสรีภาพอย่างสมบูรณ์แบบที่สุด เพราะเป็นสภาวะที่ทำลายความปรุงแต่งยึดมั่นในสิ่งทั้งปวงได้อย่างสิ้นเชิง ต่อหน้าผู้บรรลุชะโตะริแล้ว ทุกสรรพสิ่งล้วนเป็นเพียงความว่างอันเป็นหนึ่งเดียวกัน ชะโตะริจึงเป็นสภาวะที่อิสระอย่างไม่ต้องพึ่งพิงอาศัยอะไรอีกต่อไป แม้แต่พระเจ้าซึ่งมีฐานะเป็นผู้คอยให้การพึ่งพิงอาศัยแก่สรรพชีวิตทั้งปวง ก็มีอาจกักขังหนองเหนียวผู้เข้าถึงชะโตะริไว้ได้อีกต่อไป

6. ชะโตะริไม่ใช่สภาวะแห่งความผิดปกติทางจิต แต่กลับเป็นสภาวะที่ปกติสมบูรณ์ที่สุดของจิต ดังที่ท่านโจซุกกล่าวไว้ว่า "เซนคือความคิดประจำวันของเธอ" นั่นคือ การที่เราคิดว่าจิตของเรา ในขณะนี้ เป็นจิตที่เป็นปกติ ในขณะที่อาจารย์เซนทั้งหลายที่ขอบพูดอะไรไม่รู้เรื่องเป็นผู้ที่มีจิตผิดปกติคล้ายเป็นคนบ้านั้น เป็นการมองที่ผิดจากความจริงแท้ เพราะโดยแท้จริงแล้ว จิตของเราทั้งหลายต่างหากที่กำลังผิดปกติจากการถูกรอบงำด้วยกิเลส อวิชชาแห่งการปรุงแต่งยึดมั่นถือมั่น ซึ่งทำให้เราเห็นโลกผิดเพี้ยนไปจากความจริง คือมีการปรุงแต่งยึดมั่นแบ่งแยกสรรพสิ่งทั้งหลาย ออกเป็น คน สัตว์ สิ่งของ เรา เขา ฯลฯ ทั้งที่ในความเป็นจริงแล้วทุกสรรพสิ่งล้วนเป็นความว่างอันเป็นหนึ่งเดียวกัน ดังนั้นสภาวะแห่งชะโตะริจึงไม่ใช่ความผิดปกติของจิต แต่กลับเป็นสภาวะแห่งจิตที่เป็นปกติอย่างที่สุด เพราะเป็นสภาวะจิตที่รู้แจ้งในความว่างอันเป็นหนึ่งเดียวกันอย่างแท้จริง ด้วยเหตุนี้ผู้ที่บรรลุวิถีแห่งเซนจึงเป็นผู้ที่ดำเนินชีวิตประจำวันไปได้อย่างเป็นปกติเป็นที่สุด

2.1.2 ลักษณะสำคัญของชะโตะริ

จากการอธิบายสภาวะ "ชะโตะริ" ที่ผ่านมามาดูจะเห็นว่า ชะโตะรินั้นเป็นสภาวะที่ยากจะเข้าใจหรือเข้าถึงได้ด้วยการใช้ความคิดเหตุผลทั่ว ๆ ไปเป็นอย่างมาก ดังนั้นเพื่อให้เห็นภาพของชะโตะริได้ชัดเจนขึ้น การอธิบายเพิ่มเติมถึงลักษณะสำคัญของสภาวะแห่งชะโตะริจึงมีความจำเป็นเป็นอย่างมาก เพราะหากไม่เข้าใจอย่างชัดเจนในชะโตะริอันเป็นจุดหมายปลายทางของเซนแล้ว ก็ยากที่จะศึกษาแนวคิดต่างๆของเซนให้เข้าใจอย่างสมบูรณ์ได้ โดยท่านซุซุกิได้อธิบายถึงลักษณะสำคัญของชะโตะริไว้ดังอาจสรุปใจความสำคัญได้ดังนี้³

1. ชะโตะริไม่เกี่ยวข้องกับด้วยเหตุผล (Irrationality) นั่นคือชะโตะรินั้น มีอาจอธิบายหรือเข้าถึงได้ด้วยการใช้เหตุผลเชิงตรรกะ เราไม่อาจแสดงมันได้ในรูปของตรรกะหรือสิ่งอื่นใด ไม่ว่าภาษาหรือความคิดใด ๆ มันเป็นสิ่งที่ยากจะสื่อสารหรืออธิบายให้ประจักษ์ชัดได้หากไม่มีประสบการณ์โดยตรงกับมัน
2. ชะโตะริเป็นการหยั่งรู้ภายใน (Intuitive insight) มันเป็นประสบการณ์ทางปัญญาอันลึกลับ ดังอีกชื่อหนึ่งของชะโตะริคือ "เคน-โช" (ken-sho) ซึ่งหมายถึง การหยั่งรู้ในสัจตถะหรือธรรมชาติเดิมแท้ อันยากจะอธิบายด้วยภาษาหรือสิ่งอื่นใด
3. ชะโตะริเป็นสภาวะที่ไม่ขึ้นกับผู้ใด (Authoritativeness) การรู้แจ้งแบบชะโตะริคือจุดสิ้นสุดแห่งจุดหมายปลายทาง ที่ไม่อาจหักล้างได้ด้วยเหตุผล ตรรกะใด ๆ มันเป็นดั่งเส้นชัยแห่งประสบการณ์ อันไม่อาจปฏิเสธโดยผู้ใดที่ยังไม่อาจเข้าถึง
4. ชะโตะริเป็นสภาวะแห่งการยืนยัน (Affirmation) ชะโตะริมีอาจเป็นสภาวะแห่งการปฏิเสธ แม้ในบางครั้งมันอาจถูกแสดงออกเหมือนการปฏิเสธ แต่โดยแก่นแท้แล้วมันย่อมเป็นการยืนยันถึงการมีอยู่แห่งสภาวะอันเป็นโลกุตระที่เหนือจากโลกแห่งทวินิยมที่เรายึดมั่นถือมั่นกันอยู่ ชะโตะริคือ "ความเป็นเช่นนั้นเอง" นี่คือการยืนยันที่ยิ่งใหญ่
5. ชะโตะริเป็นสภาวะที่เหนือสรรพสิ่งทั้งปวง (Sense of the Beyond) ชะโตะริเป็นสภาวะที่อยู่เหนือสรรพสิ่งทั้งปวง อันมีอาจบรรยายได้ อาจกล่าวได้ว่าชะโตะริคือความจริงแท้สูงสุดหรืออันติมะสัจจะ หรืออะไรก็ตาม ซึ่งมีอาจอธิบายได้โดยต้องแท้

³ Suzuki, D.T., The Zen Koan as a Means of Attaining Enlightenment. (Vermont: Charles E. Tuttle, 1994), pp. 24-30.

6. ชะโตะริไม่มีอิทธิพลส่วนบุคคล (Impersonal Tone) ชะโตะริเป็นประสบการณ์ที่มีอาจถูกแต่งแต้มด้วยความคิดส่วนบุคคลใด ๆ มันไม่ได้เป็นประสบการณ์อันเลอเลิศ ยิ่งใหญ่ ดังที่มนุษย์ชอบแต่งแต้มเติมสี แต่เป็นเพียงประสบการณ์ธรรมดา ๆ ในชีวิตประจำวัน เป็นประสบการณ์แห่งความเป็นปกติอย่างยิ่ง

7. ชะโตะริเป็นความรู้สึกแห่งการก้าวข้าม (Feeling of Exaltation) ชะโตะริเป็นเป็นสภาวะแห่งการก้าวข้ามสภาวะแห่งทวินิยมที่เคยหลงยึดมั่น ซึ่งการก้าวข้ามนั้นย่อมแสดงสภาวะอันทำให้เรารู้สึกเหมือนอยู่เหนือสรรพสิ่ง

8. ชะโตะริเป็นสภาวะฉับพลัน (Momentariness) ชะโตะริเป็นประสบการณ์ที่เกิดขึ้นอย่างฉับพลันทันใด เป็นประสบการณ์ที่เกิดเพียงในช่วงขณะเดียว ที่จิตเกิดการระเบิดออกสู่ความรู้แจ้ง

2.1.3 ขั้นตอนในการบรรลุชะโตะริ

ในการบรรลุสู่การรู้แจ้งในความจริงแท้หรือชะโตะรินั้น การบรรลุจะเป็นไปอย่างเป็นขั้นเป็นตอนตามระดับของความก้าวหน้าในการศึกษาปฏิบัติเช่น ดังนั้นการจะทำความเข้าใจชะโตะริให้ได้อย่างสมบูรณ์นั้น จึงควรที่จะศึกษาระดับขั้นตอนในการบรรลุชะโตะริให้ชัดเจนด้วย ซึ่งอาจแบ่งระดับขั้นตอนในการบรรลุนั้นออกได้เป็น 3 ระดับตามภูมิธรรมที่ได้ศึกษาปฏิบัติสะสมมาดังต่อไปนี้⁴

1. ระยะแรก คือการขบปริศนาธรรมแตก เกิดปัญญาความรู้แจ่มจ้า เห็นภาวะดั้งเดิมอันบริสุทธิ์ปราศจากกิเลสของตนเอง นั่นคือเป็นขั้นตอนที่ปริศนาธรรมทั้งหลายที่เราทำการขบคิดพิจารณาอย่างต่อเนื่องไม่หยุดยั้ง ได้สะสมขมวดปมแห่งความงุนงงสงสัยอยู่ในจิตจนเต็มเปี่ยมและระเบิดออกสู่การรู้แจ้งอย่างฉับพลัน

2. ระยะกลาง คือการใช้ปัญญาพลละ และในระยะนั่นเอง กำราบสรรพกิเลสให้อยู่นิ่ง เป็นตะกอนน่านอนกันดังอยู่ นั่นคือเป็นขั้นตอนหลังจากที่เมื่อจิตระเบิดออกสู่การรู้แจ้งแล้ว เราจะต้องใช้กำลังแห่งจิตที่รู้แจ้งนั้น ทำการเก็บกวาดเศษซากของกิเลสอวิชชา ที่เราทำการระเบิดออกจากจิตนี้ให้หมดสิ้นไป

⁴ เสถียร โพธิ์นันทะ, ปรัชญามหายาน. (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2541), หน้า 140-141.

3. ระยะหลัง คือการทำลายกิเลสที่เป็นตะกอนนอนก้นนั้นให้หมดสิ้นไม่เหลือเลยนั่นคือ เป็นสภาวะที่จิตอันรู้แจ้งของเราได้ทำการเก็บกวาดเศษซากแห่งกิเลสอวิชชาออกจากจิตของเราจนหมดสิ้นแล้ว และก้าวเข้าสู่สภาวะแห่งความว่าง (จากการปรุงแต่งยึดมั่น) อย่างแท้จริง

2.2 ซาเซน (Zazen)

“ซา” (Za) หมายถึงการนั่ง และ “เซน” (Zen) หมายถึงสมาธิ ดังนั้นซาเซนจึงหมายถึงการนั่งสมาธิ ซึ่งถือว่าเป็นการปฏิบัติอย่างหนึ่งที่สำคัญเป็นอย่างมากในเซน เพราะซาเซนนั่นคือการสร้างสมาธิหรือการสร้างกำลังให้แก่จิต เพื่อให้จิตมีกำลังเพียงพอที่จะใช้ในการพิจารณาขบคิดในธรรมะและปริศนาธรรมต่าง ๆ อย่างต่อเนื่องไม่หยุดยั้ง จนเกิดความเต็มเปี่ยมแห่งธรรมะในจิต และเปิดออกสู่ความรู้แจ้งหรือชะโตะริอย่างฉับพลันทันใดในที่สุด ดังนั้นการปฏิบัติซาเซนจึงมีความสำคัญเป็นอย่างมาก เพราะหากไม่มีการปฏิบัติซาเซนแล้ว ก็ยากที่ปริศนาธรรมจะถูกทำให้เข้าถึงได้ และหากไม่อาจสามารถเข้าถึงปริศนาธรรมได้แล้ว สภาวะแห่งชะโตะริก็ยากจะเกิดขึ้นให้เป็นที่ประจักษ์ได้ในท้ายที่สุด ซึ่งเมื่อเป็นเช่นนั้นก็ย่อมเท่ากับว่าเราไม่อาจเข้าใจและศึกษาเซนได้อย่างถูกต้องแท้จริงเลย

2.2.1 จุดมุ่งหมายในการปฏิบัติซาเซน

การที่จะทำความเข้าใจซาเซนได้อย่างถูกต้องสมบูรณ์นั้น จำเป็นจะต้องศึกษาให้เห็นชัดเจนเสียก่อนว่า การปฏิบัติซาเซนนั้นมีจุดมุ่งหมายเพื่ออะไร เพื่อที่จะได้ทำความเข้าใจซาเซนไปได้อย่างถูกต้องตรงทาง อย่างที่การปฏิบัติซาเซนต้องการแสดงบอกอย่างแท้จริง โดยการปฏิบัติซาเซนนั้นมีจุดมุ่งหมายอยู่ 3 ประการคือ⁵

1. เพื่อพัฒนาพลังแห่งการรวมจิตเป็นหนึ่งเดียว (Joriki) การปฏิบัติซาเซนมีจุดมุ่งหมายเพื่อที่จะรวบรวมจิตอันเต็มไปด้วยความปรุงแต่งอันวุ่นวายนี้ ให้สงบเป็นหนึ่งเดียว แต่ซาเซนนั้นไม่ได้เป็นเพียงการสงบจิตนิ่งเฉยอยู่เท่านั้น แต่เป็นการรวบรวมจิตให้สงบเป็นหนึ่งเดียวเพื่อสร้างกำลังให้จิตสามารถเคลื่อนไหวทำลายกิเลส อวิชชาทั้งปวงได้อย่างต่อเนื่องไม่หยุดยั้ง

2. เพื่อการบรรลุชะโตะริ (Kensho-Godo) เมื่อปฏิบัติซาเซนจนสามารถรวมจิตให้เป็นหนึ่งเดียวจนมีกำลังแก่กล้าได้แล้ว จุดมุ่งหมายต่อไปของซาเซนก็คือ การนำกำลังที่ได้มานั้นมาใช้

⁵ Kapleau, Philip, The Three Pillars of Zen. (New York: Anhor Press, 1980), pp. 49-52.

คิดพิจารณาธรรมะและปริศนาธรรมต่าง ๆ อย่างต่อเนื่องไม่หยุดยั้ง จนสามารถสะสมและขมวดปมแห่งความงุนงงสงสัยในปริศนาธรรมที่ไม่อาจเข้าใจได้เหล่านั้นให้เต็มเปี่ยมในจิต จนเกิดการระเบิดออกสู่การรู้แจ้งอย่างฉับพลันหรือชะโงกโผล่ในที่สุด

3. เพื่อสามารถดำเนินชีวิตประจำวันไปได้อย่างปกติสมบูรณ์เป็นที่สุด (Mojodo No Taigen) เมื่อการปฏิบัติซาเซนเป็นไปอย่างสมบูรณ์สูงสุดคือ ทำให้เกิดสภาวะแห่งความรู้แจ้งอย่างฉับพลันหรือชะโงกโผล่ได้แล้ว จุดมุ่งหมายสุดท้ายของซาเซนก็คือ การช่วยให้ผู้ที่บรรลุชะโงกโผล่แล้ว คืบคลานมาสู่สภาวะแห่งความเป็นปกติอย่างสมบูรณ์ที่สุด นั่นคือ การดำเนินชีวิตของคนทั่วไปในโลกนี้นั้น ล้วนเป็นการดำเนินชีวิตไปอย่างผิดปกติจากความจริงแท้สูงสุด เพราะเป็นการดำเนินชีวิตที่เต็มไปด้วยความยึดมั่นปรุงแต่งแบ่งแยกเป็นตัวตน เรา เขา คน สัตว์ สิ่งของ ดี ชั่ว สวย น่าเกลียด ฯลฯ ทั้งที่ในความเป็นจริงแล้ว ทุกสรรพสิ่งล้วนเป็นเพียงความว่างอันเป็นหนึ่งเดียวกัน ดังนั้นการปฏิบัติซาเซนที่ทำให้เกิดการบรรลุสภาวะแห่งชะโงกโผล่นั้น จึงมีจุดหมายสำคัญที่จะช่วยให้คนเหล่านั้นรู้ในความจริงแท้เหล่านี้และสามารถดำเนินชีวิตประจำวันไปได้อย่างเป็นปกติและสอดคล้องกับความจริงแท้เหล่านั้นได้อย่างสมบูรณ์ที่สุด คือดำเนินชีวิตไปอย่างหนึ่งเดียวกันในสภาวะแห่งความว่างที่ไร้การปรุงแต่งยึดมั่นถือมั่นแบ่งแยกโดยสิ้นเชิง

2.2.2 วิธีการและขั้นตอนในการปฏิบัติซาเซน

การปฏิบัติซาเซนอันเป็นหนทางในการรวมจิตให้เกิดกำลัง เพื่อนำมาใช้ในการขบคิดพิจารณาปริศนาธรรมต่าง ๆ ให้จิตเกิดการขมวดปมสะสม จนระเบิดออกสู่ความรู้แจ้งนั้น มีรูปแบบวิธีในการปฏิบัติซึ่งอาจสรุปได้ดังที่ท่านโดเก็น ได้อธิบายถึงการปฏิบัติซาเซนไว้ดังนี้⁶

ห้องที่เงียบสงบจะเหมาะสมสำหรับการปฏิบัติซันเซน (ในที่นี้หมายถึงการปฏิบัติซาเซนภายใต้คำแนะนำของอาจารย์) กินและดื่มแต่พอประมาณ ละกิจการทั้งปวง อย่าคิดแยกแยะดีเลว อย่าคำนึงถึงผลได้ผลเสีย หยุดการคิดคำนึงให้หมด อย่าตั้งความหวังเป็นพุทธะ ซันเซนไม่เกี่ยวกับทำนึ่งหรือทำนอนแม้แต่น้อย

ณ ที่นั่งประจำของท่าน ปูเสื่อหนา ๆ แล้ววางหมอนลงบนเสื่อ นั่งขัดสมาธิเพชรหรือสมาธิดอกบัว ในท่าสมาธิเพชร ให้วางเท้าขวาบนขาซ้ายและเท้าซ้ายบนขาขวา ในท่าสมาธิดอกบัว ท่านเพียงวางเท้าซ้ายบนขาขวาเท่านั้น ท่านควรห่มจีวรและคาดรัดประคดแต่หลวม ๆ แต่เข้าที่ให้เรียบร้อย แล้ววางมือขวาบนขาซ้าย

⁶ สุวรรณสา สดาอาณันท์, ภูมิปัญญาวิชาเซ็น บทวิเคราะห์คำสอนปรมาจารย์โดเก็น. (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยาม, 2534), หน้า 49-50.

และวางฝ่ามือซ้ายในท่าหงายขึ้นบนฝ่ามือขวาโดยให้ปลายนิ้วโป้งจรดกัน นิ้วตรงในท่าที่ถูกต้อง อย่าเอียงไปทางซ้ายหรือทางขวา อย่าเอียงไปข้างหน้าหรือข้างหลัง ดูให้ตัวว่าหูอยู่ในระดับเดียวกับไหล่ จมูกอยู่ตรงกับสะดือ ให้ลิ้นแตะเพดานส่วนหน้าของปาก ฟันบนและฟันล่างจรดกัน ริมฝีปากบนสัมผัสริมฝีปากล่าง ควรเปิดตาอยู่ตลอดเวลาและควรหายใจทางจมูกเบา ๆ

เมื่อนั่งถูกท่าเรียบร้อยแล้ว สูดหายใจลึก ๆ หายใจเข้า หายใจออก โคลงร่างไปทางซ้ายที่ขวาที่แล้วปล่อยให้หยุดนิ่งสมดุลในท่านั่ง คิดถึงการไม่คิด จะคิดถึง การไม่คิดได้อย่างไร โดยปราศจากการคิด สิ่งนี้เองคือหัวใจแห่งศิลปะการนั่งซาเซน

นอกจากการปฏิบัติดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นแล้ว ในรายละเอียดปลีกย่อย จะมีการแบ่งขั้นตอนในการปฏิบัติออกเป็น 4 ระดับคร่าว ๆ ได้ดังต่อไปนี้⁷

1. ในระยะเริ่มแรก อาจารย์จะสอนให้ฝึกนับลมหายใจเสียก่อน เช่นหายใจเข้า-ออก หนึ่งครั้งก็นับหนึ่ง ไปเรื่อย ๆ จนถึงสิบ แล้วก็เริ่มนับใหม่ เป็นต้น ซึ่งเป็นการสร้างอุปายที่จะดึงจิตให้เกิดความจดจ่อในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เพื่อทำให้จิตลดความวุ่นวายสับสนจากการปรุงแต่งทั้งหลายและเกิดความรวมสงบเป็นหนึ่งเดียว

2. ในขั้นต่อมา จะเริ่มฝึกให้ตามลมหายใจ คือฝึกให้รู้ว่าในขณะนี้ หายใจออกหรือเข้า ยาวหรือสั้น หนักหรือเบา ฯลฯ เพื่อเป็นการฝึกให้จิตเกิดสติที่เข้มแข็งพอที่จะตามทันการปรุงแต่งของกิเลส อวิชชาทั้งหลายได้

3. ในขั้นที่สาม จะเป็นการฝึก "ชิกัน-ทะสะ" (Shikan-Taza)⁸ ซึ่งเป็นกระบวนการฝึกจิตในระดับที่เข้มข้นเป็นอย่างยิ่ง นั่นคือในการฝึกนั้น จะต้องพยายามตั้งสติรวมจิตให้เกิดความควบแน่นเป็นหนึ่งเดียวอย่างสูงที่สุด จะเผลอปล่อยจิตวอกแวกไม่ได้เลยแม้แต่นิดเดียว เป็นการปฏิบัติเพื่อเสริมสร้างสมรรถภาพของจิตให้เกิดความแข็งแกร่งเพียงพอที่จะปฏิบัติในขั้นสูงยิ่งขั้นต่อไปได้ ซึ่งในเรื่องความเข้มงวดของการปฏิบัติชิกัน-ทะสะนั้น ได้ถูกเปรียบเทียบไว้ว่า เหมือนดังจิตของผู้ที่กำลังเผชิญหน้ากับความตาย ดังผู้ที่กำลังประลองดาบ ที่หากเผลอทำจิตวอกแวกจากการจับดาบดาบของศัตรูเมื่อใด เมื่อนั้นย่อมถูกศัตรูฟันถึงแก่ความตายในที่สุด ดังนั้นจึงไม่อาจเผลอทำจิตวอกแวกได้เลยแม้เพียงขณะเดียว และด้วยเหตุที่ชิกัน-ทะสะเป็นการฝึกที่หนักหน่วงเช่นนี้ ดังนั้นจึง

⁷ Kapleau, Philip, The Three Pillars of Zen. (New York: Anchor Press, 1980), p. 67.

⁸ Ibid, p. 67.

ไม่ควรปฏิบัติเกินครึ่งชั่วโมง ต่อการปฏิบัติซาเซนหนึ่งชั่วโมง โดยเมื่อฝึกปฏิบัติจนครบครึ่งชั่วโมงแล้ว ก็ควรเปลี่ยนอิริยาบถเป็นการเดินจงกรมบ้าง เพื่อไม่ให้ร่างกายและจิตเกิดความเครียดและอ่อนล้าจนเกินไป

4. ในขั้นสุดท้ายของการปฏิบัติซาเซนก็คือ การใช้จิตที่ผ่านการฝึกอย่างหนักหน่วงจนเกิดกำลังและสติที่แข็งแกร่งนั้น มาขบคิดพิจารณาธรรมะและปริศนาธรรมต่าง ๆ อย่างต่อเนื่องไม่หยุดยั้ง จนจิตเกิดการขมวดปมแห่งความมุงงงสงสัยในปริศนาธรรมที่ยากจะเข้าใจได้เหล่านั้นอย่างเต็มเปี่ยม และระเบิดออกสู่การรู้แจ้ง ที่ไร้การปรุงแต่งยึดมั่นแบ่งแยกอย่างฉับพลันในที่สุด

ดังนั้นจากวิธีการและขั้นตอนในการปฏิบัติซาเซนนั้นจะเห็นได้ว่า แม้ซาเซนจะหมายถึงการนั่งสมาธิ แต่ก็ไม่ได้เหมือนกับการปฏิบัติสมาธิ (meditation) ทั่ว ๆ ไป ที่เราจะต้องคิดจินตนาการ หรือเพ่งอะไรบางอย่างเช่น ภาพพระพุทธรูปเจ้า ลมหายใจ ไฟ ฯลฯ ขึ้นมาเพื่อให้จิตได้ยึดเป็นหลักในการสร้างความสงบ แต่ซาเซนเป็นการพยายามกระตุ้นจิตให้เกิดพลังแห่งการเคลื่อนไหวอย่างต่อเนื่อง เพื่อช่วยขับเคลื่อนให้จิตหลุดพ้นจากข้อผูกมัดแห่งความคิด จินตนาการ หรือมโนภาพทั้งปวง และก้าวเข้าสู่ความว่างอันสมบูรณ์ อันเป็นสภาวะแห่งความเป็นหนึ่งเดียวของจักรวาลเดิมแท้ในที่สุด นั่นคือในการปฏิบัติสมาธิโดยทั่วไปนั้น อาจจะต้องเริ่มต้นด้วยการรวมจิตสู่ความสงบเป็นจุดหมายปลายทาง ในลักษณะของสมถะกรรมฐาน แต่สำหรับเซนนั้นการเริ่มต้นของการปฏิบัติซาเซนกลับไม่ใช่การพยายามแสวงหาความสงบ แต่กลับเป็นการเริ่มโดยการใช้ปัญญาในการเคลื่อนไหวพิจารณาปริศนาธรรมต่าง ๆ อย่างต่อเนื่องไม่หยุดยั้ง ซึ่งคล้ายกับเป็นการเริ่มปฏิบัติในลักษณะของวิปัสสนากรรมฐานมากกว่า ดังนั้นการปฏิบัติซาเซนจึงไม่ได้มีความสงบเป็นจุดหมายปลายทาง แต่เป็นเพียงสิ่งที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติพิจารณาทางปัญญา ซึ่งเป็นจุดหมายที่แท้จริงของซาเซนเท่านั้น

นอกจากนี้ในการปฏิบัติซาเซนนั้นไม่ได้มีแต่อิริยาบถนั่งแต่อย่างเดียว แต่เราสามารถปฏิบัติซาเซนได้ในทุกอิริยาบถ เช่นการเดินจงกรม⁹ ซึ่งถือเป็นการปฏิบัติที่ช่วยเพิ่มความเข้มแข็งให้กับการฝึกสติเป็นอย่างมาก และยังเป็นการช่วยผ่อนคลายอิริยาบถหลังจากผ่านการนั่งปฏิบัติซาเซนมาอย่างหนักหน่วงอีกด้วย

การเดินจงกรมนั้นจะเริ่มจากการวางมือขวาทาบลงบนหน้าอก และวางมือซ้ายทับมือขวาลงไป ตั้งตัวให้ตรงและมั่นคง ตามองต่ำไปข้างหน้าประมาณ 2 หลา ขณะเดียวกันก็เริ่มนับลม

⁹ Ibid, pp. 36-37.

หายใจเข้าออก และเริ่มออกเดินโดยก้าวเท้าซ้ายไปก่อน ค่อย ๆ เดินไปอย่างช้า ๆ สงบและมีสติ การวางเท้า นั้นให้ค่อย ๆ วางส่วนของฝ่าเท้าก่อน แล้วจึงตามด้วยส่วนของนิ้วเท้า โดยระหว่างเดิน จงกรรมนั้นจะต้องนับลมหายใจหรืออาจขบคิดในปริศนาธรรมไปด้วยตลอดเวลา ตามแต่ระดับขั้นที่ ปฏิบัติอยู่ในขณะนั้น และควรเดินจงกรมอย่างน้อยที่สุดครั้งละ 5 นาที ต่อการนั่งสมาธิประมาณ 20-30 นาที

การเดินจงกรรมนี้ในนิกายรินไซและนิกายโชโตจะมีข้อแตกต่างกันอยู่ ในนิกายรินไซ จะวาง มือซ้ายทับมือขวา และการเดินจะเป็นไปอย่างรวดเร็ว มีพลัง ในขณะที่นิกายโชโตจะวางมือขวาทับ มือซ้าย และการเดินจะเป็นไปอย่างช้า ๆ สบาย ๆ

2.2.3 ข้อแตกต่างในการปฏิบัติซาเซนของนิกายโชโตและรินไซ

แม้ว่าการปฏิบัติซาเซนจะถือเป็นหลักการสำคัญที่จะทำให้ศึกษาเซนได้อย่างชัดเจน สมบูรณ์ยิ่งขึ้น แต่ในเซนทั้งสองนิกายนั้น ก็ยังมีรายละเอียดปลีกย่อยในการปฏิบัติที่ต่างกันมาก พอสมควรนั้นคือ

1. โชโตเซน ในนิกายโชโตนั้น การปฏิบัติซาเซนจะเป็นไปอย่างค่อยเป็นค่อยไปตามระบบ และขั้นตอนของการปฏิบัติ เช่นค่อย ๆ เริ่มจากการฝึกนับลมหายใจ ให้จิตเกิดความสงบและมี กำลังเสียก่อน แล้วจึงค่อยนำกำลังนั้นมาพิจารณาปริศนาธรรมต่อไปตามลำดับขั้นแห่งการปฏิบัติ ดังนั้นการปฏิบัติซาเซนในนิกายโชโตจึงเป็นการปฏิบัติที่ดำเนินไปอย่างช้า ๆ เน้นความมั่นคงของ พื้นฐานในการปฏิบัติเป็นหลัก ดังจะเห็นได้จากการเดินจงกรม ที่จะค่อย ๆ เดินไปอย่างช้า ๆ สบาย ๆ เพื่อให้เกิดการรวมจิตอย่างค่อยเป็นค่อยไป

ดังนั้นในนิกายโชโตจึงค่อนข้างเน้นหนักในการปฏิบัติซาเซนเป็นอย่างมาก เพราะเป็นพื้น ฐานสำคัญที่จะค่อย ๆ พุเมพักจิตให้เกิดกำลังที่แข็งแกร่งพอที่จะทำลายกิเลสอวิชชาได้ในท้ายที่สุด แต่อย่างไรก็ตามนิกายโชโตก็ไม่ได้มุ่งมั่นแต่การปฏิบัติสมาธิ (meditation) เพียงอย่างเดียว ดังจะ เห็นได้จากคำกล่าวของท่านโดเก็นที่ว่า¹⁰

ซาเซนที่ข้าพเจ้ากล่าวถึงนี้ ไม่ใช่การฝึกสมาธิ แต่เป็นเพียงทวารวาทแห่งความ สุขสงบ การปฏิบัติ-บรรลุมรรคแห่งการตรัสรู้อันสูงสุด เป็นการปรากฏยืนยันความจริงอันสูงสุด กับดักและหลุมพรางไม่อาจกีดขวางได้ เมื่อท่านจับหัวใจหลักได้ ท่าน

¹⁰ สุวรรณ สดาอาพันธ์, ภูมิปัญญาวิชาเซน บทวิเคราะห์คำสอนปรมาจารย์โดเก็น. (กรุงเทพฯ: สำนัก พิมพ์สยาม, 2534), หน้า 49-50.

จะเปรียบได้กับมังกรพิชิตน้ำ เหมือนเสือย่างก้าวสู่ภูเขา เหตุว่าท่านควรตระหนักว่า ณ ที่นั่นเอง (ในซาเซน) ธรรมะอันถูกต้องกำลังเผยแสดงตน ความพรัมัว ความวอกแวกใจ จะถูกปิดเป่าให้หมดสิ้นไปแต่แรก

นั่นคือนิกายโชนั้น แม้จะเน้นที่การปฏิบัติซาเซน แต่ก็เป็นภาระเน้นเพียงเพื่อที่จะสร้างพื้นฐานที่มั่นคงให้แก่จิต เพื่อพัฒนาสู่ความรู้แจ้งอันเป็นจุดหมายปลายทางเท่านั้น ไม่ใช่มีจุดหมายปลายทางอยู่ที่ความนิ่งสงบจากสมาธิแต่อย่างใด

2. รินไซเซน นิกายรินไซ ไม่เน้นการทำซาเซนก็จริง แต่ก็ถือว่าเป็นส่วนหนึ่งในการทำสมาธิ เนื่องจากนิกายรินไซเน้นการปฏิบัติที่ชี้ตรงต่อความรู้แจ้งโดยฉับพลัน โดยอาจไม่ได้คำนึงถึงรูปแบบ กระบวนการ หรือขั้นตอนในการศึกษาปฏิบัติอย่างมากมายนัก หากมีหนทางใดที่จะนำสู่ความรู้แจ้งได้โดยฉับพลัน ก็จะเร่งทำอย่างไม่รอช้า ดังนั้นการปฏิบัติซาเซนในลักษณะค่อยเป็นค่อยไปเช่นการนั่งสมาธิ จึงไม่ได้รับการเน้นหนักนักในนิกายรินไซ แต่จะเน้นหนักไปในการใช้ปัญญาในการขบคิดพิจารณาปริศนาธรรมต่าง ๆ เพื่อให้เกิดความรู้แจ้งอย่างฉับพลันมากกว่า ดังคำกล่าวของท่านซุสูกิที่ว่า¹¹

การฝึกขบคิดอัน เป็นระบบที่ตั้งต้นอย่างแน่นอนต่อความมุ่งหมายทางวัตถุที่แน่นอน เช่นไม่เหมือนกับลัทธิรหัสยนิยม (mysticism) อื่น ๆ ที่นำตัวเองเข้าไปอยู่กับโชคชะตาที่กระจัดกระจายและหาความเอาแน่เอานอนไม่ได้ ดังนั้นระบบแห่งโคอันจึงนับเป็นลักษณะเฉพาะที่สำคัญของเซน มันทำหน้าที่ป้องกันเซนไว้จากการจมดิ่งอยู่ในภวังค์ (trance) จากการหมกมุ่นอยู่กับการเข้าฌาน (contemplation) จากการหันเข้าสู่การปฏิบัติจิตให้อยู่แต่ในความสงบ (tranquillization) เซนพยายามดำเนินตนไปกับการดำเนินชีวิต การไปหยุดยั้งการดำเนินไปของชีวิต แล้วเพ่งมองเข้าไปในนั้น ไม่ใช่หน้าที่ของเซน การพิจารณาโคอันอย่างไม่หยุดยั้ง ย่อมทำให้จิตเต็มไปด้วยกิจกรรมอยู่เสมอ และชะโตะริก็จะบรรลุได้ในท่ามกลางกิจกรรมเหล่านั้นนั่นเอง ไม่ใช่ด้วยการไปกดระงับมันไว้อย่างที่บางคนอาจนึกคิดจินตนาการไปเช่นนั้น...

จะเห็นได้ว่าในนิกายรินไซนั้น หลักการสำคัญจะเน้นอยู่ที่การพยายามกระตุ้นจิตให้เกิดการตื่นตัวอยู่กับการพิจารณาขบคิดในปริศนาธรรมอยู่ตลอดเวลาแม้แต่ในชีวิตประจำวัน เพื่อสร้างความรู้แจ้งให้เกิดขึ้นกับจิตอย่างฉับพลัน มากกว่าการที่จะค่อย ๆ ปฏิบัติสมาธิให้จิตเกิดความสงบ

¹¹Suzuki, D.T. An Introduction to Zen Buddhism. (London: Anchor Press, 1972), pp.110-111.

อย่างเป็นทางการลำดับขั้นไป ในแบบของนิกายโซโต ดังจะเห็นได้จากวิธีการเดินจงกรมของนิกายรินไซ ที่ จะเดินไปอย่างรวดเร็วและมีพลัง เพื่อทำให้จิตเกิดการตื่นตัวอยู่ตลอดเวลา และสามารถพิจารณา ปริศนาธรรมได้อย่างต่อเนื่องไม่หยุดยั้ง จนจิตสามารถระเบิดออกสู่การรู้แจ้งอย่างฉับพลันได้ในที่ สด

2.3 ปริศนาธรรม

ในพุทธปรัชญานิกายเซน “ปริศนาธรรม” หรือ “โคอัน” (Koan) เป็นมโนทัศน์ที่มีลักษณะ เฉพาะตัวที่โดดเด่นและแตกต่างจากพุทธปรัชญานิกายอื่น ๆ ปริศนาธรรมเป็นหลักที่สำคัญเป็น อย่างยิ่งในการศึกษาปฏิบัติเซน เป็นการแสดงออกทางธรรมะที่ยากจะทำความเข้าใจได้ด้วยความ คิดและเหตุผลเชิงตรรกะทั่ว ๆ ไป

2.3.1 ปริศนาธรรมคืออะไร

“ปริศนาธรรม” ที่ใช้ในภาษาไทยแปลมาจากคำว่า “โคอัน” ในภาษาญี่ปุ่น ซึ่งโดยความ หมายทางภาษาแล้ว “โคอัน” หมายถึง “เอกสารสาธารณะ” หรือ “พระราชบัญญัติ” ซึ่งเป็นคำที่ เกิดได้รับความนิยมนั้นในประเทศจีนตอนปลายราชวงศ์ถัง ซึ่งในปัจจุบันหมายถึงเกร็ดเรื่องราว ของอาจารย์โบราณ หรือบทสนทนาระหว่างอาจารย์กับพระ หรือถ้อยแถลง หรือปัญหาที่อาจารย์ หยิบยกแสดงขึ้นมา¹²

แต่หากได้พิจารณาถึงความหมายของคำว่า “โคอัน” อย่างละเอียดแล้วจะพบว่า แม้ “โค” (Ko) ซึ่งหมายถึง สาธารณะ (public) และ “อัน” (An) ซึ่งหมายถึง บันทึกหรือเอกสาร (records) ซึ่งรวมแล้วหมายถึง “เอกสารสาธารณะ” ดังที่ได้กล่าวไปแล้วข้างต้น แต่จะพบว่า คำนี้มีความ หมายที่มึนงงที่ลึกซึ้ง กล่าวคือ “โค” หรือ “สาธารณะ” นั้น ยังมีนัยที่หมายถึง การยุติลงแห่งความ คิดความเข้าใจอันเป็นส่วนตัวที่เต็มไปด้วยความปรุ่งแต่งยึดมั่นที่เป็นทวินิยม และ “อัน” หรือ “บันทึก” นั้น ก็ยังมีนัยหมายถึง การยืนยันถึงสภาวะแห่งพุทธะที่ถูกแสดงออกมาให้ปรากฏ ดังนั้น “โคอัน” หรือ “ปริศนาธรรม” จึงยังมีความหมายที่แท้จริงอันเป็นนัยที่แฝงอยู่หมายถึง การแสดง ออกแห่งธรรมะ อันเป็นกฎสากลที่แท้จริงสูงสุด¹³

¹²Ibid, p.102.

¹³ Sasaki, Ruth Fuller, The Zen Koan Its History and Use in Rinzai Zen. (New York: Harcourt ,Brace & World, 1965), pp. 4-9.

หากได้พิจารณาถึงสภาวะแห่งชะโตะริจะพบว่า เป็นสภาวะแห่งความว่างอันเป็นหนึ่งเดียวของสรรพสิ่ง อันไร้ซึ่งการปรุงแต่งยึดมั่นแบ่งแยกเป็นตัวตน เขา เขา คน สัตว์ สิ่งของ ฯลฯ โดยสิ้นเชิง ดังนั้น ปริศนาธรรม ซึ่งเป็นสิ่งที่ผู้ปฏิบัติเซนใช้แสดงสภาวะแห่งความจริงเท่านั้น จึงต้องเป็นการแสดงออกที่หลุดพ้นจากการใช้ความคิด เหตุผล และภาษา ในสภาวะปกติ และแสดงถึงกฎธรรมชาติอันเป็นสากล ที่ทุกสรรพสิ่งล้วนเป็นหนึ่งเดียวกันด้วยนั่นเอง

ปริศนาธรรมที่อาจารย์เซนทั้งหลายได้แสดงออกมาต่อศิษย์หรือผู้ใดก็ตาม เพื่อแสดงออกถึงสภาวะแห่งความจริงแท้อันเป็นหนึ่งเดียวกันในสภาวะแห่งความว่างอย่างไร้การยึดมั่นแบ่งแยก และชี้ตรงลงสู่จิตใจเพื่อช่วยปลุกผู้ปฏิบัติให้เข้าสู่การบรรลุสภาวะแห่งความจริงแท้หรือชะโตะริอย่างฉับพลัน โดยมีได้คำนี้ถึงหลักการทางภาษา ความคิด เหตุผล สามัญสำนึก หรือแม้แต่พระสูตรใด ๆ ที่ปรากฏใช้กันอยู่ตามจารีตประเพณีนั้น มีอยู่ประมาณ 1,700 บทเช่น

ปริศนาธรรมของท่านเซา-โจว:

ศิษย์ถามว่า "สุนัขมีพุทธภาวะหรือไม่?"

ท่านเซาโจวตอบว่า "มู" (ความว่างเปล่า)

ปริศนาธรรมของท่านยุน-เหมิน:

ศิษย์ถามว่า "อะไรคือความมุ่งหมายของท่านโพธิธรรมที่เดินทางมาจากตะวันตก?"

ท่านยุน-เหมินตอบว่า "จงค้นหาเหรียญที่เธอทำตกในแม่น้ำ"

ปริศนาธรรมของท่านไดโตะ โกกุชิ:

ศิษย์ถามว่า "คำสอนของเซนที่ว่า มีการถ่ายทอดกันนอกคัมภีร์นั้นเป็นอย่างไร?"

ท่านไดโตะ โกกุชิตอบว่า "หินลับมีดหกเหลี่ยม หมุนคว้างในอวกาศ"

หรือบางครั้งอาจารย์ก็จะเป็นฝ่ายที่ตั้งคำถามหรือแสดงขึ้นเองเช่น การตั้งคำถามของท่านฮะกุอิน (Hakuin) ที่ว่า

"อะไรคือเสียงของการตบมือข้างเดียว"

"จงแสดงใบหน้าแท้จริงของท่านก่อนท่านเกิด"

2.3.2 ประวัติความเป็นมาของปริศนาธรรม¹⁴

ความเป็นมาของปริศนาธรรมนั้น หากจะกล่าวถึงต้นกำเนิดจริง ๆ แล้ว อาจถือได้ว่า มีต้นกำเนิดมาตั้งแต่สมัยที่พระพุทธองค์ยังทรงดำรงพระชนม์ชีพอยู่ นั่นคือคำสอนและกิริยาท่าทางต่าง ๆ ที่ท่านได้แสดงออกเพื่อชี้ทางสู่ความรู้แจ้งนั่นเองดังที่ได้แสดงธรรมต่อพระมหากัสสปะ (ยกตัวอย่างในบทที่ 1) แต่หากจะกล่าวถึงปริศนาธรรมที่มีรูปแบบและที่มาที่ชัดเจนแล้ว อาจกล่าวได้ว่า ปริศนาธรรมได้เริ่มเป็นรูปร่างที่ชัดเจนจริง ๆ ในช่วงปลายราชวงศ์ถัง สมัยท่านนาน-หยวน (Nan-yuan Hui-yung ค.ศ.?-930) หรือท่านนังอิน (Nan'in Egyo) ศิษย์รุ่นที่สามของท่านลิน-ซี ซึ่งได้ทำการรวบรวมปริศนาธรรมต่าง ๆ ที่อาจารย์ในอดีตใช้ในการสั่งสอนและทดสอบปัญญาของศิษย์ตามสถานการณ์และความเหมาะสมในการใช้ปริศนาธรรมต่าง ๆ ให้มารวมกันเป็นระบบขึ้นมา และนับแต่นั้นมาการคิดค้นสร้างปริศนาธรรมใหม่ ๆ ไม่เพิ่มขึ้นมากนัก ด้วยเหตุที่หาอาจารย์ผู้มีความสามารถในการสร้างสรรค์ปริศนาธรรมใหม่ ๆ ได้ยาก และการเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมากของศิษย์ที่ทำให้ไม่สามารถจะมีเวลาในการสร้างปริศนาธรรมใหม่ ๆ ที่เหมาะสมกับศิษย์แต่ละคนได้ ดังนั้นปริศนาธรรมหรือ “Koan” จึงกลายเป็นมีความหมายหมายถึง “บันทึกสาธารณะ” (public records) หรือ “คำสอนอันสืบทอดมาแต่โบราณ” (word of ancients) นั่นคือเป็นการใช้ปริศนาธรรมที่มีมาแต่ในอดีตในการสั่งสอนทดสอบความสามารถทางของศิษย์ตามความเหมาะสมของกาลเทศะนั้นเอง

การเก็บรวบรวม “กรณีในอดีต” (old cases) ซึ่งเป็นอีกความหมายหนึ่งของปริศนาธรรมนั้น ได้สำเร็จเรียบร้อยลงในช่วงกลางศตวรรษที่ 10 และในช่วงเวลาเดียวกันนั้น ก็ได้มีอาจารย์บางท่าน ได้ทำการสร้างปริศนาธรรมขึ้น โดยการใช้คำถามจากปริศนาธรรมเดิม แต่ให้คำตอบแบบใหม่ (alternate answers) ซึ่งผู้ที่ริเริ่มก็คือท่าน เฟิน-หยาง (Fen-yang Shan-chao ค.ศ. 947-1024) หรือท่านฟุนโย (Fun'yo Zencho) โดยในบันทึกทั้งสามของท่านที่รวบรวมไว้ 100 ปริศนาธรรมนั้น เล่มแรกจะเป็นปริศนาธรรมที่เขียนในลักษณะบทกวี เล่มที่สองจะเป็นปริศนาธรรมที่ท่านสร้างขึ้นเองทั้งหมด ส่วนในเล่มที่สามจะเป็นปริศนาธรรมที่ท่านจะใช้คำถามจากปริศนาธรรมเก่าและให้คำตอบใหม่ของท่านเอง และอาจารย์อีกท่านหนึ่งที่สำคัญก็คือท่าน ฮุย-โถว (Hsueh-tou Ch'ung-hsien ค.ศ. 980-1052) หรือท่านเซตโซ (Setcho Juken) ซึ่งได้รวบรวมปริศนาธรรมในอดีตไว้ 100 ปริศนาธรรมและผนวกรวมกับอีก 18 ปริศนาธรรมจากสำนักยูน-เหมน (Yun-men) ของท่านเอง

ต่อมาท่านยวน-หวู (Yuan-wu K'o-ch'in ค.ศ. 1063-1135) หรือท่านเอ็นโก (Engo Kokugon) ได้นำบันทึกของท่านฮุย-โถว มาทำการวิเคราะห์วิจารณ์เพื่อใช้ในการสั่งสอนศิษย์ทั้ง

¹⁴ สรุปความจาก Ibid, pp. 3-32.

หลายภายได้ชื่อตำราว่า พิ-เยน หลู (Pi-yen lu) ซึ่งในยุคนี้เองที่ทำให้ปริศนาธรรมได้รับการวิเคราะห์วิจารณ์ไปอย่างแพร่หลาย มีการใช้เหตุผลทฤษฎีต่าง ๆ เข้าไปทำความเข้าใจตีความปริศนาธรรมอย่างมากมาย ซึ่งท่านก็ได้เตือนให้เห็นถึงอันตรายในการตีความปริศนาธรรมด้วยทฤษฎีเหตุผลเช่นนั้น และปริศนาธรรมได้รับการทำให้ชัดเจนยิ่งขึ้นโดยศิษย์ผู้สืบทอดของท่านคือ ท่านต้า-หุย (Ta-hui Tsung-kao ค.ศ.1089-1163) หรือท่านไดเอะ (Daie Soko) ซึ่งคิดว่าการศึกษาปริศนาธรรมเช่นนั้นกำลังทำให้ “พิ-เยน หลู” ของอาจารย์ถูกทำลาย และห่างไกลจากการบรรลุสู่ความจริงแท้ของเซนอย่างแท้จริง เพราะการจะเข้าถึงปริศนาธรรมได้อย่างแท้จริงนั้นจะต้องทำการรวบรวมจิตเพ่งพินิจพิจารณาในปริศนาธรรมเหล่านั้นอย่างยืงยวดลึกซึ้ง ไม่อาจใช้เพียงความคิดเหตุผลทฤษฎีง่าย ๆ แล้วจะเข้าถึงได้

ในยุคเดียวกันนี้เอง ได้เริ่มเกิดความแตกต่างทางแนวคิดในเซน ซึ่งจะส่งผลต่อการสืบทอดเป็นสองสำนักใหญ่ (รินไซและไซโตเซน) ในเวลาต่อมา นั่นคือท่านฮุง-ชิ (Hung-chih Cheng-chueh ค.ศ.1091-1157) หรือท่านวันฉิ (Wanshi Shogaku) ผู้เป็นต้นกำเนิดสำนักเข้า-ทง (Ts'ao-tung) ที่มีแนวคิดต่างจากท่านต้า-หุยว่า การจะเข้าถึงพระโศระวิได้นั้น จะต้องเกิดจากการทำความเข้าใจ และนำจิตสู่ความว่างเปล่าอันแท้จริง ซึ่งด้วยเหตุนี้เอง เซนในแบบสำนักลิน-ชิ (รินไซเซน) จึงได้ชื่อว่า “คัน-หวั ฌาน” (K'an-hua Ch'an) หรือ “คันนะ เซน” (Kanna Zen) คือ “เซนแห่งการพิจารณาใคร่ครวญในปริศนาธรรม” (introspecting-the-koan Zen) และเซนในแบบสำนักเข้า-ทง (ไซโตเซน) ได้ชื่อว่า “โม-เซา ฌาน” (Mo-chao ch'an) หรือ “โมะกุโฉ เซน” (Mokusho Zen) คือ “เซนแห่งความสงบอันสว่างไสว” (silent-illumination Zen)

เซนสำนักรินไซซึ่งเน้นในการพิจารณาปริศนาธรรมนั้น ได้นำมาเผยแพร่ในญี่ปุ่นโดยท่านเอะอิไซ (Myoan Eisai ค.ศ.1141-1215) ซึ่งได้เดินทางไปศึกษาเซนมาจากสำนักลิน-ชิในประเทศจีน และต่อมาท่าน คะกุฉิน (Shinchi Kakushin ค.ศ. 1207-1298) ซึ่งเดินทางกลับมาสู่ญี่ปุ่นในปี ค.ศ.1254 ก็ได้นำบันทึกปริศนาธรรมที่มีชื่อเสียงคือ “มูมอนกัน” (Mumonkan) เข้ามาเผยแพร่ในญี่ปุ่น ทำให้ในยุคคะมะกุระ (Kamakura Period ค.ศ.1185-1333) นี้ สำนักรินไซเซนได้รับการเผยแพร่ไปอย่างกว้างขวาง และต่อมาในยุคอะชิคะงะ (Ashikaga Period ค.ศ. 1338-1573) วัดของสำนักรินไซก็ได้กลายเป็นศูนย์รวมวัฒนธรรมความเชื่อต่าง ๆ ของญี่ปุ่น

ความเจริญเติบโตของรินไซเซนเริ่มหยุดนิ่งในช่วงต้นของสมัยโตะกุงะวะระ (Tokugawa era ค.ศ.1603-1867) แต่ก็ได้กลับมารุ่งเรืองอย่างยิ่งอีกครั้งโดยท่านซุจิยะมะ (Sugiyama) หรือมีชื่อทางศาสนาว่า ท่านฮะกุอิน (Hakuin Ekaku ค.ศ.1686-1769) ซึ่งได้ทำการปรับเปลี่ยนรูปแบบการสอนและปริศนาธรรมต่าง ๆ ซึ่งสืบทอดรูปแบบเดิมมาจากจีน ให้เข้ากันได้กับชาวญี่ปุ่นมากขึ้น

และท่านยังได้สร้างปริศนาธรรมต่าง ๆ ขึ้นมาใหม่อีกมาก ดังปริศนาธรรมที่มีชื่อเสียงเช่น “อะไรคือเสียงของมือข้างเดียว” (The Sound of the Single Hand) นอกจากนี้ท่านฮะกุอินยังมีแนวคิดว่าการที่จะบรรลุถึงความจริงแท้ได้นั้น จะต้องอาศัยทั้งการปฏิบัติซาเซนและการพิจารณาปริศนาธรรมไปอย่างควบคู่กัน ซึ่งคำสอนและระบบแนวคิดต่าง ๆ ของท่านนั้น ได้รับการรวบรวมไว้โดยศิษย์ของท่านคือ ท่านกะซัน (Gasán Jito ค.ศ.1727-1797) และสำเร็จลงในสมัยศิษย์ของท่านกะซัน คือ ท่านอินซัน (Inzan Ien ค.ศ.1751-1814) และท่านทะกุจิ (Takuji Kosen ค.ศ.1760-1833) ผู้ทำให้ “ฮะกุอิน เซน” (Hakuin Zen) เผยแพร่ออกไปในปัจจุบัน โดยยังคงรูปแบบการถามตอบด้วยปากเปล่าของท่านฮะกุอินไว้อย่างดี และนอกจากปริศนาธรรมของท่านฮะกุอินแล้ว ปริศนาธรรมที่ใช้กันอย่างแพร่หลายในญี่ปุ่นก็คือ บันทึกริศนาธรรมเก่าจากจีนเช่น “อู-เหมนกวน” (Wu-men Kuan) หรือ “มุมนกัน” , “พิ-เยน หลู” หรือ “เฮะกิงัน โระกุ” (Hekigan roku), “ลิน-ชี หลู” (Lin-chi lu) หรือ “รินไซ โระกุ” (Rinzai roku) และ “ฮู-ถั่ง หลู ไท-เป่” (Hsu-t’ung lu tai-peih) หรือ “คิโด โระกุ ไดเบ็ตซุ” (Kido roku daibetsu) นอกจากนี้ยังมีปริศนาธรรมของญี่ปุ่นเองซึ่งเกิดขึ้นก่อนท่านฮะกุอินเล็กน้อยคือ “คัตโต ฌู” (Katto shu)

2.3.3 จุดมุ่งหมายของปริศนาธรรม

เนื่องจากสภาวะแห่งความจริงแท้นั้นเป็นสภาวะที่หลุดพ้น อยู่เหนือการใช้ความคิด เหตุผล และภาษา ในโลกสมมติบัญญัติ เป็นสภาวะที่จะเข้าถึงได้ด้วยการมีประสบการณ์ตรงต่อสภาวะนั้น หรือก็คือการรู้แจ้งแบบชะโตะริเท่านั้น ดังนั้นสภาวะแห่งความจริงแท้จึงเป็นสภาวะที่ยากหรือแทบจะเป็นไปไม่ได้ที่จะอธิบายให้คนทั่ว ๆ ไปเข้าใจได้ เพราะคนทั่ว ๆ ไปยังมีความยึดมั่นแบ่งแยกในสิ่งต่าง ๆ ว่าเป็นเขา เป็นเราอยู่ ซึ่งทำให้ความคิด เหตุผล ภาษาของเขา ถูกครอบงำไว้ด้วยสิ่งเหล่านั้นด้วย

แต่ด้วยเหตุที่ว่า มนุษย์มีวิธีการในการสื่อสารทำความเข้าใจซึ่งกันและกันด้วยระบบภาษาต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นภาษาพูด ภาษาท่าทาง ฯลฯ ดังนั้นการพยายามแสดงถึงสภาวะแห่งความจริงแท้อันเป็นหนึ่งเดียวให้คนทั่ว ๆ ไปสามารถรับรู้ได้นั้น จึงถูกจำกัดลงอยู่ที่การสื่อสารทางภาษา ซึ่งเป็นการแสดงความคิด เหตุผลที่เต็มไปด้วยความยึดมั่นแบ่งแยกด้วย ดังนั้นวิธีการที่สำคัญที่อาจารย์เซนทั้งหลายจะสามารถใช้ภาษาที่มีความจำกัด เพื่อแสดงออกถึงสภาวะแห่งความจริงแท้ที่ไร้ซึ่งขีดจำกัดได้นั้นก็คือ การใช้ภาษาในปริศนาธรรมเพื่อทำลายภาษาในระดับสามัญสำนึก หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ การใช้ความคิดในปริศนาธรรมทำลายความคิดในระดับสมมติบัญญัติ

ดังนั้นจุดมุ่งหมายที่แท้จริงของการสร้างปริศนาธรรมก็คือการพยายามหาทางแสดงออกซึ่งสภาวะแห่งความจริงแท้ให้ปรากฏออกมาให้เห็นอย่างชัดแจ้งต่อผู้ที่ยังเต็มไปด้วยความยึดมั่น

ในระดับสมมติบัญญัติ ในรูปของการ ใช้ความคิด ภาษา เพื่อทำลายความคิด ภาษา นั้นเอง นั่นคือ ปรัชญาธรรมมีลักษณะการแสดงออกอย่างจงใจที่จะทำให้ยากหรือไม่อาจเข้าใจได้ด้วยความคิด เหตุผลทั่ว ๆ ไป ดังตัวอย่างปรัชญาธรรมข้างต้น เพื่อให้จิตใจของผู้ได้รับปรัชญาธรรมเกิดการรู้ ตระหนักรู้อย่างฉับพลัน ด้วยเหตุที่เป็นภาษาที่ไม่อาจเข้าใจได้เลย จิตจะเกิดการขมวดปมแห่งความ งุนงงสงสัยอย่างรุนแรง จนทำให้การใช้ความคิดเหตุผลเชิงตรรกะทั้งหลายในระดับสามัญสำนึก ชะงักและหยุดลงอย่างทันทีทันใด และเมื่อการใช้ความคิดเหตุผลถูกทำให้หยุดลง เมื่อนั้นหนทาง แห่งการประจักษ์แจ้งต่อความจริงแท้อันอยู่เหนือจากความคิดเหตุผลทั้งปวงก็จะมีโอกาสเกิดขึ้นได้ วิธีการโดยปกติก็คืออาจารย์จะทำการส่งมอบปรัชญาธรรมต่าง ๆ ที่ไม่อาจเข้าใจได้ให้แก่ศิษย์ตาม กาละเทศะ เพื่อให้การใช้ความคิดเหตุผลที่เต็มไปด้วยความยึดมั่นค้อย ๆ สลายลงไป และเมื่อ ปรัชญาธรรมได้ถูกสะสมและขมวดปมแห่งความสงสัยให้กับจิตจนถึงขีดสุด จนกลายเป็นความเข้าใจ อย่างแจ่มแจ้ง การรู้ตระหนักรู้ในความรู้อันแท้จริงแท้ย่อมบังเกิดขึ้นโดยฉับพลันทันที

จุดมุ่งหมายของปรัชญาธรรมจึงเปรียบได้กับ "นิ้วชี้ที่ชี้ไปสู่ดวงจันทร์" กล่าวคือ เมื่อนิ้วชี้ชี้ ไปหาดวงจันทร์ สิ่งที่นิ้วต้องการไม่ใช่การให้เราเพ่งมองที่นิ้วนั้น แต่นิ้วนั้นต้องการชี้ให้เราหันไปมอง ดวงจันทร์ที่ส่องสว่างอยู่บนฟ้า ปรัชญาธรรมก็เช่นกัน จุดมุ่งหมายของปรัชญาธรรมนั้น ไม่ได้ ต้องการให้เรามาขบคิดพิจารณาแปลความหมายของภาษาในปรัชญาธรรมนั้น เพราะมันเป็น ภาษาที่ดูเหมือนถูกสร้างขึ้นด้วยความจงใจที่จะไม่ให้เราเข้าใจได้ด้วยความคิดเหตุผลทั่ว ๆ ไป แต่ มันมีจุดมุ่งหมายที่ต้องการให้เราได้เกิดการอุทิศใจว่า การใช้ความคิดเหตุผลทั่ว ๆ ไปไม่อาจนำเรา เข้าสู่การรู้แจ้งในความจริงแท้ ดังนั้นจุดหมายที่แท้จริงของปรัชญาธรรมจึงอยู่ที่การชี้กระตุ้นให้ผู้ ศึกษาเกิดการรู้ตระหนักรู้ในสภาวะแห่งความจริงแท้ นั่นคือเหมือนกับการหันไปมองดวงจันทร์ตาม ที่นิ้วชี้ไปมากกว่าการพยายามแปลความหมายของภาษาที่แสดงออกในปรัชญาธรรมที่เปรียบได้ กับการเพ่งมองนิ้วนั้น ปรัชญาธรรมจึงเป็นเพียงวิธีการ (means) ไม่ใช่จุดหมายปลายทาง (end)

2.3.4 ประเภทของปรัชญาธรรม

ท่านฮะกุอิน (ค.ศ.1686-1769) ซึ่งได้รับการยกย่องว่าเป็น "บิดาแห่งเซนยุคใหม่" ของ ญี่ปุ่น ได้แบ่งปรัชญาธรรมที่เป็นมาตรฐานแบบประเพณีนิยมไว้ต่าง ๆ กันคือ¹⁵

1. โฮสชิน (Hosshin) หมายถึง "ธรรมกาย" (Dharmakaya) นั่นคือเป็นปรัชญาธรรมที่ใช้ ในการแสดงถึงสภาวะแห่งธรรมกาย หรือสภาวะที่แท้จริงของสรรพสิ่ง ที่ทุกสรรพสิ่งล้วนเป็นความ ว่างอันเป็นหนึ่งเดียวกัน ที่ไร้ซึ่งการปรุงแต่งยึดมั่นแบ่งแยกเป็นตัวตน เรา เขา ฯลฯ เช่น

¹⁵ Ibid, pp. 46-72

ศิษย์ถามว่า “สุนัขมีพุทธภาวะหรือไม่?”

ท่านเขาโจวตอบว่า “มู” (ความว่างเปล่า)

2. คิกัน (Kikan) หมายถึงการมีพลัง ความเคลื่อนไหว (dynamism) หรือการเป็นไปเองตามธรรมชาติ (spontaneity)¹⁶ นั่นคือ เป็นปริศนาธรรมที่เน้นการแสดงออกด้วยการใช้ท่าทางต่าง ๆ โดยคิกันนั้นเปรียบได้ดังวิญญาณแห่งการแสดงออกของเซน (spirit of Zen in action) เช่น

เมื่อท่านรินไซเข้าไปยังเจดีย์ที่ระลึกถึงท่านโพธิธรรม พระผู้รักษาเจดีย์
นี้อยู่ก็ถามขึ้นว่า

“ท่านอาจารย์ ท่านจะแสดงความเคารพผู้ใดก่อนระหว่าง พระพุทธรูป หรือ รูป
ปั้นของท่านโพธิธรรมก่อน”

ท่านรินไซตอบว่า “ฉันไม่แสดงความเคารพทั้งพระพุทธรูปและรูปปั้นของท่าน
โพธิธรรม”

พระองค์นั้นถามต่อว่า “ท่านอาจารย์ พระพุทธองค์ และท่านโพธิธรรมเป็นศัตรู
ของท่านอย่างนั้นหรือ”

เมื่อได้ยินเช่นนั้น ท่านรินไซก็สะบัดแขนเสื้อของท่าน และเดินจากไป¹⁷

3. กอนเซน (Gonsen) หมายถึงการศึกษาและสำรวจค้นคว้าถ้อยคำในภาษา (the study and investigation of words) นั่นคือ เป็นปริศนาธรรมที่แสดงออกเพื่อให้ผู้ศึกษาเกิดการรู้ตระหนักขึ้นว่า ภาษา ความคิด เหตุผล ทั้งหลายที่เราใช้กันอยู่นี้ เป็นสิ่งที่เต็มไปด้วยการปรุงแต่งยึดมั่นแบ่งแยก ซึ่งทำให้เราไม่อาจเข้าถึงสภาวะแห่งความจริงแท้อันเป็นหนึ่งเดียวได้ ดังนั้นการแสดงออกของปริศนาธรรมในแบบกอนเซน จึงมักเป็นการแสดงออกที่หลุดพ้นจากกรอบของความคิด เหตุผล ภาษาใด ๆ โดยสิ้นเชิง เพื่อกระตุ้นให้จิตปล่อยวางความยึดมั่นทั้งปวงจนเข้าถึงสภาวะแห่งชะโตะริได้ในที่สุด เช่น

ศิษย์ถามท่านโจชูว่า “พุทธะคืออะไร?”

ท่านโจชู ตอบว่า “กระดาศชำระ”¹⁸

¹⁶ Kraft, Kenneth, Zen Tradition and Transition. (New York: Grove Press, 1988), pp. 75-76.

¹⁷ Ibid, p. 76.

4. นันโต (Nanto) หมายถึง การยากที่จะผ่านไปได้ (difficult to pass through) นั่นคือ เป็นปริศนาธรรมขั้นสูงที่ลึกซึ้ง และยากหรือไม่อาจจะเข้าใจได้โดยการใช้ความคิดเหตุผลใด ๆ โดยสิ้นเชิง เช่น

หญิงชราผู้บรรลุนิติภาวะแล้วท่านหนึ่ง ได้ให้อาหารและที่พักแก่พระองค์หนึ่งอยู่ถึง 20 ปี ต่อมาวันหนึ่ง เธอก็สะกิดให้หญิงสาวผู้หนึ่งไปถามพระองค์นั้นว่า

“ท่านกำลังจะไปทำอะไร ?”

พระองค์นั้นตอบว่า “นั่งพิงต้นไม้บนหน้าผาอันสูงชันและหนาวเหน็บ ตลอดสามเดือนแห่งความเยือกเย็น ที่ลมหายใจไม่เคยมีความอบอุ่นเลย”

เมื่อหญิงสาวกลับมาเล่าคำตอบให้หญิงชราฟัง เธอก็กล่าวว่า

“ตลอดยี่สิบปีที่ผ่านมา ฉันเสียอาหารและที่พักไปโดยเปล่าประโยชน์”

จากนั้นเธอก็ไล่พระออกไปจากบ้าน และเผากระท่อมนั้นทิ้งไป¹⁸

5. โกะอิ (Goi) หมายถึง ขั้นตอนทั้งห้า (five ranks) นั่นคือเป็นปริศนาธรรมระดับสูง ที่แสดงออกถึงสภาวะแห่งความเป็นหนึ่งเดียวกันของสรรพสิ่ง โดยแง่มุมของขั้นตอนในการประจักษ์แจ้งต่อความจริงแท้มี 5 ระดับที่แตกต่างกันคือ

5.1 ปราบฏการณในความจริงแท้ (The Apparent within the Real) หมายถึง ปราบฏการณทั้งหลายที่เกิดขึ้นกับเรา ไม่ว่าจะเป็น คน สัตว์ สิ่งของ ดี ชั่ว งาม น่าเกลียด ฯลฯ นั้น เป็นเพียงความว่างอันเป็นหนึ่งเดียวกันภายใต้สภาวะแห่งความจริงแท้เท่านั้น

5.2 ความจริงแท้ในปราบฏการณ (The Real within the Apparent) หมายถึง เมื่อเราทราบแล้วว่าทุกสรรพสิ่งในโลกแห่งปราบฏการณที่ปรากฏแก่เรานั้น ล้วนเป็นหนึ่งเดียวกันในสภาวะแห่งความจริงแท้ ดังนั้น การค้นหาความจริงแท้จึงไม่ใช่เรื่องที่ไกลตัวแต่อย่างใด เพราะสภาวะแห่งความจริงแท้ นั้น ก็ประสานเป็นหนึ่งเดียวกับสภาวะแห่งปราบฏการณที่เราประสบพบเจออยู่ทุกวันนี้เอง

¹⁸ Ibid, p. 77.

¹⁹ Ibid, p. 78-79.

5.3 การกลับมาจากความจริงแท้ (The Coming from within the Real) หมายถึง เมื่อเข้าถึงสภาวะแห่งความจริงแท้อันไร้การปรุงแต่งยึดมั่นแบ่งแยกได้แล้ว แม้แต่สภาวะแห่งความจริงแท้ที่ได้ประจักษ์มา ก็ย่อมต้องถูกปล่อยวาง และไม่ยึดมั่นในความจริงแท้นั้นอีกต่อไป เป็นการถอยออกจากความจริงแท้เพื่อเข้าถึงความจริงแท้อย่างแท้จริง

5.4 การมาถึงซึ่งการรวมเป็นหนึ่งเดียว (The Arrival at Mutual Integration) หมายถึง เมื่อได้ทำลายความยึดมั่นทั้งปวง แม้แต่ความยึดมั่นในสภาวะแห่งความจริงแท้แล้ว เมื่อนั้นสภาวะแห่งการรวมเป็นหนึ่งเดียวอันแท้จริงก็จะเริ่มก่อตัวขึ้น

5.5 การเข้าสู่ความเป็นหนึ่งเดียวอย่างแท้จริง (Unity Attained) หมายถึง เมื่อสภาวะแห่งความว่างอันเป็นหนึ่งเดียวได้ประสานสภาวะแห่งปรากฏการณ์ กับสภาวะแห่งความจริงแท้ให้เป็นหนึ่งเดียวกันได้อย่างสมบูรณ์แล้ว เมื่อนั้นการประจักษ์ต่อสภาวะแห่งความเป็นหนึ่งเดียวที่แท้จริงก็จะเสร็จสิ้นกระบวนการลงอย่างสมบูรณ์ เป็นความเป็นหนึ่งเดียวที่ไม่มีแม้แต่ความเป็นหนึ่งเดียวให้แยกแยะแบ่งแยกอีกต่อไป

ตัวอย่างของปริศนาธรรมแบบ “โกะอิ”²⁰

วันหนึ่ง ขณะที่ท่านโทะกุซัน (Tokusan) กำลังเดินลงมาสู่โรงฉัน โดยอุ้มบาตรลงมาด้วยนั้น ท่านเซปโป (Seppo) ได้พบท่านและถามขึ้นว่า

“ท่านจะนำบาตรไปไหน ? ในเมื่อระฆังยังไม่ถูกตี และกลองยังไม่ส่งเสียง”

ท่านโทะกุซันจึงหันหลังและกลับเข้าห้องไป และท่านเซปโป ได้นำเรื่องนี้ไปเล่าให้ท่านกันโต (Ganto) พร้อมกล่าวว่า

“โทะกุซันนั้น เป็นผู้มีชื่อเสียงมาก แต่เหตุใดจึงไม่เข้าใจในประโยคสุดท้ายของฉัน”

ท่านโทะกุซันบังเอิญมาได้ยิน และถามท่านกันโตว่า

“คุณไม่เข้าใจฉันหรือ ?”

ท่านกันโตทำสีหน้าคล้ายจะตอบว่าใช่

²⁰ Ibid, p. 80.

ท่านโทะกุซันไม่กล่าวอะไรในตอนนั้น แต่เมื่อท่านได้ขึ้นไปบนเวทีในการ
สอนธรรมะในวันต่อมา ท่านได้แสดงท่าทีบางอย่างที่แปลกออกไป!

ท่านกันโตเห็นเช่นนั้น จึงรีบเดินไปยังเวทีข้างหน้า พร้อมทั้งปรบมือและ
หัวเราะลั่นแล้วกล่าวว่า

“ยินดีด้วย ! ชายชราผู้นี้เข้าใจในความหมายของประโยคสุดท้ายนั้น !
ตั้งแต่บัดนี้ ไม่มีใครอีกแล้วในประเทศนี้ที่จะเอาชนะเขาได้”

2.3.5 ลักษณะของปริศนาธรรม

ปริศนาธรรม เป็นการแสดงออกทางภาษา เพื่อชี้แสดงถึงสภาวะแห่งชะโตะริอยู่เหนือ
กรอบแห่งความคิด เหตุผล ภาษา ในระดับสามัญสำนึก หรือระดับสมมติบัญญัติทั้งปวง ดังนั้นรูป
แบบการแสดงออกของปริศนาธรรมจึงมักมีลักษณะที่เข้าใจได้ยากหรือไม่อาจทำความเข้าใจได้
เลย การแสดงออกของปริศนาธรรมที่ยากจะเข้าใจได้นั้น มักมีลักษณะการแสดงออกที่เป็นปฏิทัศน์
(Paradox) คือเป็นการแสดงออกทางภาษาที่มีความขัดแย้งภายในตัวเอง รวมทั้งขัดต่อ ความคิด
เหตุผล สามัญสำนึกทั่วไปโดยสิ้นเชิง ด้วยลักษณะการแสดงออกเช่นนี้จึงได้มีผู้แบ่งประเภทของ
ปริศนาธรรมออกตามลักษณะแห่งความเป็นปฏิทัศน์ในรูปแบบต่าง ๆ ดังต่อไปนี้²¹

1. ปริศนาธรรมที่เป็นปฏิทัศน์ โดยความขัดแย้งภายในตัวเองนั้นอยู่ในลักษณะคำสั่งง่าย ๆ
หรือในคำถามเพียงคำถามเดียว เช่น คำกล่าวของท่านสะกุนินที่ว่า

“จงแสดงใบหน้าให้แก่จริงของท่านก่อนท่านเกิด”

“อะไรคือเสียงของมือข้างเดียว”

²¹ Cheng, Chung-ying, On Zen(Ch'an) Language and Zen Paradoxes. (Journal of Chinese
Philosophy Vol.I, 1973), pp. 87-90.

2. ปริศนาธรรมที่เป็นปฏิทัศน์ โดยความขัดแย้งภายในตัวเองนั้นอยู่ในความสัมพันธ์ระหว่างคำถามและคำตอบ ซึ่งตัวคำถามหรือคำตอบอย่างใดอย่างหนึ่งมีลักษณะขัดแย้งภายในตัวเอง เช่น ในการ์ตูนเซนของอาจารย์กิลเบิร์ต (Master Gilbert)²² ที่ว่า

ศิษย์ "มีสิ่งใดที่ผมต้องทำบ้าง (เพื่อเข้าถึงเซน) ?"

อาจารย์ "เธอจงค้นหาวงกลมกลับหัวให้พบ"

ศิษย์ "ผมจะค้นหามันได้อย่างไร ?"

อาจารย์ "ง่ายนิดเดียว ขอให้ติดตามการบินของห่านป่าที่ไร้ปีก"

3. ปริศนาธรรมที่เป็นปฏิทัศน์ โดยความขัดแย้งภายในตัวเองนั้น อยู่ในความสัมพันธ์ระหว่างคำถามกับคำตอบ แต่ตัวคำถามและคำตอบเองนั้น ไม่มีลักษณะขัดแย้งภายในตัวเองเช่น

ตัวอย่างที่ 1:

ศิษย์ถามว่า "พุทธะคืออะไร ?"

ท่านโจซุตอบว่า "กระดาดขำระ"

ตัวอย่างที่ 2:

ศิษย์ถามว่า "อะไรคือความมุ่งหมายของท่านโพธิธรรมที่เดินทางมาจากตะวันตก ?"

ท่านยุน-เหมินตอบว่า "จงค้นหาเหรียญที่เธอทำตกในแม่น้ำ"²³

ความขัดแย้ง หรือสภาวะปฏิทัศน์ อาจเกิดในบริบทการสนทนาตามปกติทั่วไปก็ได้ เช่น

พระหนุ่มขอให้ท่านโจซุชี้แนะหนทางในการปฏิบัติเซน แต่ท่านโจซุกลับถามว่า

"กินข้าวเข้าหรือยังล่ะ ?"

"กินแล้วครับอาจารย์" พระตอบ

²² Gilbert, Zen Master, วงกลมกลับหัว. แปลโดย ไสริช โพธิ์แก้ว. (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สื่อสังจา, 2533), หน้า 34.

²³ ทวีวัฒน์ ปุณฺทริกวิวัฒน์. ประทีปแห่งเซน. (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สุภาพใจ, 2530), หน้า 87.

“วันนี้ไปล้างจานของเธอเสียสิ !” ท่านโจซุตอบ²⁴

แต่อย่างไรก็ดี หากได้พิจารณาแล้วจะพบว่า ปริศนาธรรมเช่นนี้ อาจสามารถจัดรวมลงไปในปริศนาธรรมประเภทอื่น ๆ ได้ เช่นตัวอย่างข้างต้นก็อาจจัดเข้ารวมกับปริศนาธรรมประเภทที่ 3 ได้ ดังนั้นหากจะจัดประเภทปริศนาธรรมจริง ๆ แล้ว จึงอาจแบ่งออกได้เป็น 3 ประเภทคือประเภทที่ 1-3 โดยตัดประเภทข้างต้นออกรวมลงในปริศนาธรรมประเภทอื่น ๆ

2.4 มนโตะ (Mondo)

มนโตะ หมายถึงระบบการถามและการตอบ ที่ต้องตอบอย่างทันทีทันใด โดยแทบจะไม่เปิดโอกาสให้ใช้เวลาและความพยายามในการขบคิดพิจารณาเลย เมื่อถูกถามด้วยปริศนาธรรมในกระบวนการของมนโตะแล้ว ผู้ตอบต้องตอบออกมาอย่างทันทีทันใดเสมอ ดังเช่นครั้งหนึ่ง ท่านโจซุชานถือชิปเปย (ไม้เท้าชนิดหนึ่ง) เข้าไปในที่ประชุมลูกศิษย์ตน และประกาศว่า “เรียกมันว่าชิปเปยก็เท่ากับเธอยืนยัน ไม่เรียกมันว่าชิปเปย ก็เท่ากับเธอปฏิเสธ บัดนี้จงอย่ายืนยันและจงอย่าปฏิเสธ เธอจะเรียกมันว่าอะไร ? พุด พุด !” ศิษย์คนหนึ่งเดินออกมา แล้วฉวยเอาชิปเปยไปจากอาจารย์ จากนั้นจึงหักมันออกเป็นสองท่อน แล้วร้องขึ้นว่า “แล้วนี่อะไร !” เป็นต้น²⁵

2.4.1 จุดมุ่งหมายของมนโตะ

มนโตะเป็นกระบวนการแสดงออกของปริศนาธรรม ที่มีจุดมุ่งหมายสำคัญในการต้องการทำลายการใช้ความคิดเหตุผลที่ปรุงแต่งไปตามการยึดมั่นแบ่งแยกตามความครอบงำของกิเลส อวิชชาให้หมดสิ้นไปโดยสิ้นเชิง นั่นคือจากการศึกษาถึงสภาวะแห่งชะโตะริที่ผ่านมาจะเห็นได้ว่า สภาวะแห่งความจริงเท่านั้น เป็นสภาวะแห่งความว่างอันเป็นหนึ่งเดียวกัน อย่างไรก็ตามการยึดมั่นแบ่งแยกทั้งปวง ดังนั้นแนวทางการสั่งสอนและการปฏิบัติทั้งปวงของเซน จึงต้องมุ่งเน้นไปในการทำลายการยึดมั่นแบ่งแยกนั้นให้หมดสิ้นไปโดยสิ้นเชิงด้วย ซึ่งมนโตะก็เป็นหนึ่งในกระบวนการตามจุดมุ่งหมายของเซนที่ต้องการทำลายการปรุงแต่งยึดมั่นแบ่งแยกนี้เช่นกัน

ในกระบวนการของมนโตะนั้น ผู้ปฏิบัติจะถูกบีบบังคับให้ตอบปริศนาธรรมเหล่านั้นอย่างทันทีทันใด เพื่อเป็นการทำลายโอกาสที่ผู้ปฏิบัติจะพยายามใช้ความคิดเหตุผลตามหลักตรรกะ หรือสามัญสำนึกตามปกติ เมื่อค้นหาคำตอบให้กับปริศนาธรรมนั้น ซึ่งไม่อาจนำสู่การรู้แจ้งที่ถูกต้อง

²⁴Suzuki, D.T. *An Introduction to Zen Buddhism*. (London: Anchor Press, 1972), pp. 88-89.

²⁵Ibid, p. 66.

อย่างจริงจังแต่ได้เลย และเมื่อการใช้ความคิดเหตุผลทั้งหลาย ถูกกระบวนการแห่งมนโตะทำลายอย่างฉับพลันแล้ว ย่อมมีผลทำให้จิตถูกกระตุ้นให้เกิดการขมวดปมแห่งความงุนงงสงสัยในปรีศนาธรรมเหล่านั้นอย่างทันทีทันใด และสะสมปริมาณมากขึ้นอย่างรวดเร็ว ต่อเนื่องไม่หยุดยั้ง จนเกิดการรู้แจ้งอย่างฉับพลันในที่สุด

2.4.2 สถานการณ์ในการใช้มนโตะ

เนื่องจากรูปแบบของมนโตะเองที่มีการแสดงออกในลักษณะการบีบคั้นและทำลายการใช้ความคิดเหตุผลทั้งปวงนั้น ทำให้มีการเลือกใช้มนโตะในสถานการณ์ดังต่อไปนี้เช่น

1. สถานการณ์ที่ต้องการกระตุ้นให้เกิดความก้าวหน้าในการปฏิบัติ คนส่วนใหญ่มักพยายามที่จะหาคำตอบต่าง ๆ ในชีวิต ด้วยการขบคิดพิจารณาตามกระบวนการทางความคิดเหตุผลทั่วไป และเมื่อมาศึกษาเซนแล้ว ก็ยังพยายามที่จะเข้าถึงความรู้แจ้งด้วยการใช้ความคิดปรุงแต่งเช่นนั้นอีก ซึ่งไม่มีทางเป็นไปได้เลยที่จะทำให้เข้าถึงสภาวะแห่งชะโตะริได้ ดังนั้นอาจารย์จึงมักใช้กระบวนการแห่งมนโตะนี้ เพื่อจะบีบคั้นและทำลายแนวทางในการเข้าถึงความรู้แจ้งอย่างผิด ๆ เช่นนั้นให้หมดไป ซึ่งเมื่อศิษย์ได้รับการกระตุ้นและบีบคั้นอย่างต่อเนื่องและถูกจ้วงหวะตามกาลเทศะ ย่อมทำให้เขาสามารถค่อย ๆ พัฒนาจิตของตนให้หลุดพ้นจากความยึดมั่นแบบทวินิยมมากขึ้นเป็นลำดับไป

2. สถานการณ์ที่ต้องการกระตุ้นให้เกิดความรู้แจ้งอย่างฉับพลัน เมื่อศิษย์ได้พัฒนาจิตของตนให้สะสมไปด้วยความงุนงงสงสัยในปรีศนาธรรมอย่างเต็มเปี่ยมแล้ว อาจารย์ก็อาจจะใช้กระบวนการแห่งมนโตะนี้ เพื่อกระตุ้นจิตของศิษย์ให้เกิดสภาวะแห่งการระเบิดออกสู่การรู้แจ้งอย่างฉับพลันได้

3. สถานการณ์ที่ต้องการทดสอบปัญญาของผู้ถูกถาม ในบางครั้งกระบวนการแห่งมนโตะก็มักจะนำไปใช้เพื่อต้องการทดสอบผู้ถูกถามว่ามีปัญญาหรือระดับขั้นของจิตที่ผ่านการปฏิบัติมาอยู่ในขั้นใดแล้ว เพราะผู้ที่จะสามารถตอบปรีศนาธรรมในกระบวนการแห่งมนโตะได้อย่างถูกต้องต่อความจริงแท้อย่างฉับพลันทันใดนั้น ก็มีแต่ผู้ที่ได้บรรลุถึงสภาวะชะโตะริอย่างสมบูรณ์แล้วเท่านั้น

2.5 ชั้นเซน(San-Zen)

ชั้นเซนหมายถึง การสนทนาอย่างเป็นทางการระหว่างอาจารย์เซนกับศิษย์ ในนิยายรินไซ จะมีการใช้ปริศนาธรรมและมนโคะในการสนทนาด้วย²⁶ เมื่อได้ยินเสียงระฆังเรียกจากอาจารย์ ผู้ปฏิบัติเซนจะออกจากสมาธิแล้วตรงไปยังห้องของอาจารย์ และตีระฆัง 2 ครั้งเป็นการบอกว่าตนได้มาถึงแล้ว เขาจะเข้าไปโค้งคำนับ 3 ครั้ง ซึ่งเขาจะทำเช่นนี้อีกเมื่อออกไป อาจารย์จะถามปริศนาธรรม ซึ่งเป็นการสนทนาที่ยากมาก และจะสิ้นสุดเมื่ออาจารย์เคาะระฆังที่อยู่ข้าง ๆ ท่าน ต่อมาเมื่อศิษย์รู้สึกว่าเขาได้เข้าถึงการหยั่งรู้หรือการพิจารณาโคอันอย่างถ่องแท้ เขาก็จะกลับไปหาอาจารย์อีกพร้อมด้วยปริศนาธรรมในช่วงปฏิบัติสมาธิครั้งต่อไป การสนทนาเกี่ยวกับปริศนาธรรมจะถูกเก็บไว้เป็นความลับระหว่างอาจารย์กับศิษย์ผู้นั้นอย่างเคร่งครัด²⁷

สำหรับเซนแล้ว ชั้นเซนถือเป็นการปฏิบัติที่สำคัญมาก เพราะจะเป็นกระบวนการที่อาจารย์จะใช้ในการสั่งสอนปริศนาธรรมและธรรมะต่าง ๆ รวมทั้งใช้ทดสอบความก้าวหน้าในการปฏิบัติ และกระตุ้นให้เกิดความรู้แจ้งอย่างฉับพลันแก่ศิษย์ ทุก ๆ สิ่งมักจะเกิดขึ้นในกระบวนการแห่งชั้นเซน เพราะศิษย์จะต้องเข้ามาพบปะสนทนากับอาจารย์ตามลำพัง ทำให้อาจารย์สามารถใช้โอกาสนี้ในการสร้างเสริมพัฒนาการต่าง ๆ ให้แก่จิตของศิษย์ได้อย่างเต็มที่

ในห้องที่ใช้ในการปฏิบัติชั้นเซน (Sanzen Room)²⁸ นั้นได้รับการกล่าวว่าเป็นดังสนามรบหรือถ้ำของสัตว์ร้าย โดยอาจารย์ นั้นเปรียบได้ดั่งกับเสือ สิงโต หรือบางครั้งก็เป็นถึงมังกร ที่ศิษย์ทุกคนจะต้องเสี่ยงชีวิตเข้าไปในถ้ำทีละคน เพื่อค้นหาชะโตะริที่ซ่อนอยู่ในนั้น ภายในห้อง อาจารย์จะจับจ้องพิจารณาศิษย์ในทุก ๆ อิริยาบถ ดั่งมังกรที่จ้องจับงู หรือเสือที่กำลังจ้องจะตะครุบเหยื่อทุก ๆ อิริยาบถในห้องจะถูกควบคุมไว้โดยอาจารย์อย่างสิ้นเชิง เพื่อที่อาจารย์จะสามารถทำได้ทุกวิถีทาง ที่จะกระตุ้นให้ศิษย์เกิดความรู้แจ้งในความจริงแท้ได้อย่างรวดเร็วและสมบูรณ์ที่สุด

²⁶ จงชัย เจนหัตถการกิจ, เรียงร้อยด้วยเซน(พจนานุกรมเซน). (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สุภาพใจ, 2536), หน้า 208.

²⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 130.

²⁸ Shigenmutsu, Soiku, A Zen Forrest Saying of the Masters. (New York: Weatherhill, 1981), p.17.